

स्त्रीला वरील सर्व प्रकारची माहिती दिल्याने तिला उपलब्ध सेवांमधून निवड करता येते. अर्थात या प्रत्येक सेवेचे वैयक्तिक तसेच कायदेशीर परिणामही असतात जे तिला लक्षात घ्यावे लागतात. प्रत्येक स्त्री ही तिच्या स्वतःच्या आयुष्याविषयी सर्वाधिक जाणकार असते हे आपण लक्षात ठेवायला हवे व म्हणूनच त्याविषयीचे स्वतंत्र निर्णय घेण्याच्या तिच्या अधिकारांचा आपण आदर केला पाहिजे.

४. कौटुंबिक हिंसेसंदर्भात आरोग्य व्यवस्थेचा प्रतिसाद

कौटुंबिक हिंसेला तोंड देणाऱ्या स्त्रियांपर्यंत परिणामकारकरित्या पोहोचण्याकरिता केवळ एकट्या दुकट्या आरोग्य सेवा कार्यकर्त्यांनीच नव्हे तर संपूर्ण आरोग्य व्यवस्थेचे बदलणे आवश्यक आहे. आरोग्य व्यवस्थापनातील आर्थिक तरतुदींपासून आरोग्य व्यवस्थेच्या इतर सर्वच विभागांनी लिंगभेदभावसंबंधी अधिक जागरूक भूमिका पार पाडण्याची गरज आहे. कौटुंबिक हिंसेकडे आरोग्य समस्या म्हणून पाहण्याकरिता रुग्णालयातील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, याव्यतिरिक्त आवश्यक ती भौतिक संरचना उभी करणे तसेच कौटुंबिक हिंसेला प्रतिसाद देण्याची संस्थात्मक प्रक्रिया निर्माण करणे या सर्वांमुळे प्रत्येक आरोग्य व्यावसायिकाला या कामातील त्याची/तिची भूमिका समाधानकारकपणे पार पाडता येईल. आरोग्य व्यवस्थेला आपले योगदान देण्याचे काही मार्ग खालीलप्रमाणे :

कौटुंबिक हिंसा ही आरोग्य समस्या मानली जाण्याकरिता प्रशिक्षण

१. आरोग्य व्यावसायिकांना लिंगभाव, मानवी हक्क तसेच स्त्रियांवरील अत्याचार अशा विषयांवर प्रशिक्षण देणे. आरोग्य व्यावसायिकांमध्ये (डॉक्टर, नर्स, फिजिओ व ऑक्स्युपेशनल थेरेपिस्ट्स, समाजसेवक व कामगार वर्ग) स्त्रियांवरील हिंसा व त्याचा आरोग्यावरील अनिष्ट परिणाम याविषयी जागरूकता निर्माण करणे.
२. वरील प्रशिक्षणांचा वैद्यकीय व परिचारीका अभ्यासक्रमांमध्ये समावेश व्हावा याकरिता प्रयत्न करणे.
३. समूह आरोग्य स्वयंसेवक/समूह विकास अधिकाऱ्यांना समूहामध्ये होणारा कौटुंबिक हिंसाचार ओळखण्याकरिता प्रशिक्षण देणे. ते काम करीत असलेल्या समूहांमध्ये याविषयी जागरूकता निर्माण करण्यास त्यांना प्रोत्साहित करणे.

कौटुंबिक हिंसाग्रस्त व्यक्ती लवकर ओळखणे

४. सर्व कर्मचाऱ्यांना अत्याचार ओळखण्याचे व त्यानुसार प्रतिसाद देण्याचे प्रशिक्षण देणे.
५. प्रत्येक रोगाकरिता असलेल्या बाह्य रुग्ण विभागामध्ये हिंसेमुळे दिसणारी त्या विषयाशी संबंधित लक्षण व तक्रारी याबद्दलची भितीपत्रके (पोस्टर्स) दर्शनी जागी ठळकपणे लावावी.
६. आरोग्य सुविधा केंद्रांमधील महत्त्वाच्या ठिकाणी भितीपत्रके लावावी व मदत मागण्यास प्रवृत्त करण्याकरिता सर्व स्त्री रुग्णांना हस्तपत्रके वाटावी.

दिलासा - स्त्री अत्याचार निवारण केंद्र

सार्वजनिक आरोग्य विभाग - के.बी. भाभा अस्पताल और

सेंटर फॉर इनक्वायरी इनटू हेल्थ अँड अलाईड थीम्स (सेहत) इनके संयुक्त विद्यमानसे

वांद्रे: विभाग क्र. १०१, गायनक ओ.पी.डी., के.बी. भाभा हॉस्पिटल, वांद्रे (पश्चिम), मुंबई-५०

फोन (डायरेक्ट): २६४००२२९ भाभा: २६४२२७७५/२६४२२५४१ विस्तार-४३७६

वेळ: सोम. ते शुक्र. - सकाळी ९.०० ते सायं. ४.००, शनि. - सकाळी ९.०० ते दु. १२.०० ई-मेल: dilaasamumbai@gmail.com

कुर्ला: के. बी. भाभा म्युनिसिपल हॉस्पिटल, बेलग्रामी रोड, कुर्ला (पश्चिम), मुंबई-७०

फोन: २६५००२४१ विस्तार-२१२, वेळ: बुध. व गुरु. - सकाळी ९.०० ते सायं. ४.००

७. आत्महत्येचा प्रयत्न, भाजणे व बलात्कार यासारख्या बाबींची हिंसा ओळखण्याकरिता स्वतंत्र तपासणी होण्याची तरतूद त्यांच्या उपचाराकरिता असलेल्या आचारसंहितेमध्ये समाविष्ट करावी कारण यामध्ये कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण अधिक तीव्र असण्याची शक्यता असते.

भौतिक संरचना सुधारणे व आचारसंहिता निर्माण करणे

८. कौटुंबिक हिंसेला प्रतिसाद देण्याकरिता आचारसंहिता निर्माण करणे व प्रत्येक आरोग्य सेवा देणाऱ्यांने तिचे काटेकोरपणे पालन करणे.
९. रुग्णाची सर्वसामान्य पूर्वमाहिती गोळा करण्याच्या पद्धतीमध्येच हिंसा ओळखण्याकरिता असलेले प्रश्न समाविष्ट करणे.
१०. हिंसेशी संबंधित तपासणी करण्यामध्ये गुप्तता राखण्याकरिता बाह्य रुग्ण विभागामध्ये पुरेशी जागा उपलब्ध करणे. हिंसाग्रस्त स्त्रियांच्या माहितीबाबत गुप्ततेचे योग्य पालन होईल अशा प्रशासकीय व माहिती संकलन व्यवस्था निर्माण करणे.

हिंसाग्रस्त व्यक्तींना थेट सहाय्य

११. निरनिराळ्या स्त्री गटांशी, समुपदेशन व कायदेविषयक सल्ला देणाऱ्या सेवा संस्थांशी तसेच निवारा संस्थांशी समन्वय साधून तपासणीद्वारे ओळखलेल्या स्त्रियांना आवश्यकतेनुसार पुढील सहाय्याकरिता त्यांच्याकडे पाठवणे.
१२. हिंसाग्रस्त स्त्रियांच्या वैद्यकीय, सामाजिक व भावनिक गरजांना प्रतिसाद देण्याकरिता रुग्णालयामध्येच एक बहुक्षेत्रीय तज्ज्ञ गट स्थापन करणे.

समूहाचा दृष्टिकोन बदलणे

१३. समुहांतर्गत कौटुंबिक हिंसेविषयी जागरूकता निर्माण करण्याकरिता समूह आरोग्य स्वयंसेवकांना प्रोत्साहन देणे.
१४. हिंसेला आळा घालण्याच्या दृष्टीने युवक गट तसेच अत्याचारी पुरुषांशी संवाद साधणे.
१५. स्त्री रुग्णांनी केलेल्या निवडीचा आदर करणे.
१६. आरोग्य व्यवस्थे अंतर्गत हिंसेच्या प्रति “शून्य मान्यता” धोरण स्वीकारण्यास चालना देणे.

आभार

सदर दस्ताऐवज सना कॉन्ट्रॅक्टर व पद्मा देवस्थळी यांनी दिलासा गटासोबत (डॉ. सीमा मलिक, श्रीमती पुर्णिमा मंघनानी, श्रीमती संगीता रेगे, श्रीमती लोरेन कोएल्हो) चर्चा करून तयार केला आहे. या दस्ताऐवजाचे अवलोकन करून बहुमोल प्रतिक्रिया दिल्याबद्दल श्रीमती अरुणा बुरटे, डॉ. कामाक्षी भाटे, डॉ. नंदकिशोर सावंत, डॉ. संजय नागराल, डॉ. उषा शेलार यांचे आम्ही आभारी आहोत. सदर मार्गदर्शिका मराठी अनुवाद श्रीमती मीना देवल व अश्विनी जोग यांनी केला याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत.

(सुधारीत व पुनर्मुद्रित आवृत्ती २०१५)

कौटुंबिक हिंसेमध्ये कारवाईकरिता आरोग्य व्यावसायिकांसाठी मार्गदर्शिका

तुम्ही बदल घडवू शकता

तिच्या अनुभवाला महत्त्व द्या
तिच्या निर्णयाचा आदर करा
तिच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवा
हिंसा हा तिचा अपराध नव्हे

प्रस्तावना :

स्त्री असणे ह्या एकमेव कारणामुळे वाट्याला येणारे किंवा विपरित परिणाम करणारे विविध प्रकारचे हिंसक वर्तन “स्त्रीविरोधी हिंसा” या संज्ञेत समाविष्ट केले गेले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्त्रीविरोधी हिंसा निर्मूलन जाहिरनाम्यातील कलम २ नुसार “वैयक्तिक किंवा सार्वजनिक आयुष्यातील लिंगभेदावर आधारित अशी कोणतीही हिंसा ज्यामुळे स्त्रीला शारिरीक, लैंगिक किंवा मानसिक इजा पोहोचते किंवा पोहोचण्याची शक्यता असते. तसेच अशा प्रकारच्या हिंसेच्या धमक्या, बळजबरी किंवा स्वातंत्र्याचा अवाजवी संकोच या सर्वांना “स्त्री विरोधी हिंसा” असे संबोधित केले जाईल.” असे वर्तन घरातमध्ये (कौटुंबिक हिंसा), सार्वजनिक वस्तीमध्ये (बलात्कार, लैंगिक छळ, अवैध मानवी तस्करी किंवा वेश्या व्यवसायाची सक्ती) किंवा शासनाद्वारेही (कायदेशीर कोठडीतील छळ, निर्वासितांवरील हिंसा, युद्ध किंवा सामुहिक हिंसेच्या प्रसंगी शासकीय अधिकाऱ्यांनी केलेले बलात्कार) केले जाऊ शकते. अर्थात स्वरूप किंवा ठिकाण कोणतेही असले तरी हिंसेमुळे स्त्रियांचा विकास खुंटतो व त्यांना स्वतःच्या ठायी असलेल्या वैयक्तिक क्षमतांना पूर्णपणे वाव देणे शक्य होत नाही.

आपल्या समाजामध्ये अनेकदा स्त्रियांवरील हिंसेला सार्वजनिक मान्यता मिळालेली आढळते. याचे मुख्य कारण कौटुंबिक स्वायत्ततेला असणारी समाजमान्यता हे आहे. स्त्रिया अथवा मुलांवरील हिंसा अनेकांना खटकते परंतु तो कौटुंबिक मामला मानला जातो. जोपर्यंत पिडीत स्त्री कुटुंबातील अत्याचार करणाऱ्यांविरुद्ध तक्रार करत नाही, तोपर्यंत इतरांनी त्यात लक्ष घालणे कौटुंबिक स्वायत्ततेचा संकोच करणारे ठरते. दुसरे कारण लहान मुलांना रागावणे, प्रसंगी मारणे जे काही जणांना योग्य वाटते, तसेच स्त्रियांवरील हिंसा काही जणांना योग्य वाटते. उदाहरणार्थ, माहेरी असो वा सासरी, कुटुंबामध्ये एखाद्या स्त्रीवर जर तिचा नवरा, बाप, भाऊ, मुलगा किंवा अगदी त्या कुटुंबातील इतर स्त्रियाही अत्याचार करीत असतील तरी त्यात कोणालाच काही वावगे

वाटत नाही. उलट अत्याचार करणाऱ्यांचा तो अधिकारच मानला जातो व पिडीत स्त्रीला मात्र मुकाट्याने अत्याचार सहन करणे किंवा त्याला विरोध केल्यास त्यासोबत येणारा सामाजिक धक्कार व लाज याला तोंड देणे एवढेच पर्याय उरतात. राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी कक्षाच्या आकडेवारीनुसार, २०१३ साली देशभरातून एकूण ३,०९,५४६ स्त्री विरोधी गुन्ह्यांची नोंद झाली. वरील एकंदर आकडेवारीतून या समस्येचे व्यापक स्वरूप तर प्रतीत होतेच परंतु तिच्याकडे केवळ खाजगी बाब म्हणून न पाहता तिला सार्वजनिक स्वरूप देण्याची गरजही अधोरेखित होते.

आजच्या जगात स्त्रीविरोधी हिंसेचे सर्वदूर आढळणारे स्वरूप म्हणजे कौटुंबिक हिंसा. मानवी हक्कांच्या मुद्याव्यतिरिक्त १९९३ साली जागतिक आरोग्य संघटनेने आरोग्याच्या संदर्भातील एक गंभीर समस्या म्हणूनही याची दखल घेतली आहे. या क्षेत्रातील आपल्या कार्याचा एक भाग म्हणून हिंसेचे लक्ष ठरलेल्या व्यक्तींसोबत काम करणाऱ्या वैद्यकीय व अन्य आरोग्य सेवा पुरविणाऱ्या व्यक्ती/संस्थांकरिता नैतिक जबाबदाऱ्यांची मांडणी करणारी एक मार्गदर्शक तत्वप्रणाली जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) यांनी प्रसूत केली आहे. याशिवाय, “कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५” मध्येही आरोग्य सेवकांना कायद्याच्या अंमलबजावणीतील एक घटक मानले गेले आहे. म्हणूनच, हिंसेचे परिणाम योग्य रितीने हाताळण्याकरिता व त्यांच्यावर कायद्याने सोपविलेली भूमिका पार पाडण्याकरिता आरोग्य सेवकांमध्ये या विषयावर जाणीव जागृती करणे तसेच हिंसेला बळी पडलेल्या स्त्रियांना ओळखून त्यांना योग्य प्रकारे मदत करावी यासाठी आरोग्यसेवकांना आवश्यक अशी माहिती व साधने त्यांच्या हाती देणे गरजेचे आहे. सदर मार्गदर्शक तत्त्वे ही “दिलासा”^१ कार्यक्रमाद्वारे आरोग्य व्यावसायिकांशी आलेल्या थेट संबंधांवर आधारित असून वरील प्रकारच्या प्रशिक्षणामध्ये उपयुक्त ठरण्याच्या हेतुने लिहिलेली आहेत.

कायदेशीर आदेश

ऑक्टोबर २००६ मध्ये अंमलात आलेल्या “कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५” मध्येही “आरोग्य सेवा केंद्र” हे कायद्याच्या अंमलबजावणीतील एक घटक मानले गेले आहे तसेच स्त्रियांवरील हिंसेच्या संदर्भात सदर केंद्राने बजावावयाच्या अनेक भूमिकाही मांडल्या गेल्या आहेत. या कायद्याचा भाग २, विभाग ३(i), उपविभाग १७ नुसार हिंसेची बळी ठरलेल्या स्त्रीला कोणतेही आरोग्य केंद्र कोणत्याही परिस्थितीत उपचार नाकारू शकणार नाही. शिवाय गरज भासल्यास केंद्राच्या प्रमुख अधिकाऱ्याने “डोमेस्टिक इन्सिडेंट रिपोर्ट” तयार करून, तसा त्यापूर्वी नोंदलेला नसल्यास, त्या भागातील संरक्षण अधिकाऱ्याकडे पाठवणे आवश्यक आहे.

^१ दिलासा हा मुंबईतील के.बी. भाभा रुग्णालयांमध्ये (बांद्रा, कुर्ला) कार्यरत असणारा संकटकालीन समुपदेशन विभाग आहे. या विभागातर्फे कौटुंबिक हिंसेला सामोऱ्या जाणाऱ्या महिलांना सामाजिक व मानसिक आधार दिला जातो. रुग्णालयातील सर्व कर्मचाऱ्यांना हिंसा हा सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न या विषयावर प्रशिक्षण दिले गेले आहे व त्यांच्याकडून या विभागाकडे रुग्ण पाठविले जातात. याशिवाय कायदेशीर मदत, पोलिसांची मदत, प्रसंगी एक-दोन दिवसाचा तात्पुरता निवारा यासाठीही दिलासा विभागात मदत मिळते.

तसेच कोणतेही शुल्क न आकारता सदर स्त्रीला वैद्यकीय चाचणी अहवाल देणेही आवश्यक आहे.
फौजदारी प्रक्रिया संहिता ३५७ क अन्वये (फौजदारी कायदा दुरुस्ती २०१३) सार्वजनिक व खाजगी दोन्ही प्रकारच्या हॉस्पिटलमध्ये लैंगिक अत्याचार झालेल्या व्यक्तीला तातडीने प्रथमोपचार किंवा वैद्यकीय उपचार पूर्णपणे मोफत मिळणे बंधनकारक आहे. पोलिसांचे संदर्भपत्र नसल्याच्या कारणावरून उपचार करण्यास नकार देता येणार नाही. लैंगिक अत्याचार झालेल्या व्यक्तीचे न्याय वैद्यक परिक्षण (Medico Legal Examination) व उपचार करण्यास नकार देणे भारतीय दंड संहिता कलम १६६ ब अन्वये शिक्षेस पात्र आहे.

१. स्त्रीविरोधी हिंसा ही आरोग्यविषयक समस्या मानली जाण्याची कारणे

कौटुंबिक हिंसेचे आरोग्यावरील परिणाम :

या विषयावरील साहित्यामधून आढळणाऱ्या पुराव्यांवरून असे सूचित होते की बळी पडलेल्या व्यक्तींच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होणारे खोल परिणाम लक्षात घेता कौटुंबिक हिंसा अनेक रोगांच्या प्रादुर्भावकारिता मोठ्या प्रमाणावर जबाबदार आहे.

- जगातील प्रत्येक तीन पैकी एका महिलेवर तिच्या निकटच्या जोडीदाराकडून शारीरिक आणि/किंवा लैंगिक अत्याचार होतो किंवा परक्या व्यक्तींकडून लैंगिक अत्याचार होतो. हे प्राबल्याने आफ्रिकन, पूर्व भूमध्य आणि दक्षिण पूर्व आशिया या विभागात सर्वाधिक असल्याचे आढळून आले. (जागतिक आरोग्य संघटना, २०१३).
  - कौटुंबिक हिंसेचे वेगवेगळ्या पद्धतीने आरोग्यावर परिणाम होत असतात. हे परिणाम तत्कालीन तसेच दीर्घकालीन स्वरूपात दिसून येतात. उदा. स्त्रियांची ताकद कमी होणे, त्यांचे शारीरिक तसेच लैंगिक आरोग्य कमकुवत होणे. एच.आय.व्ही. सहीत अन्य लैंगिक आजारांच्या प्रादुर्भावाची शक्यता वाढणे यासारख्या तत्कालीन तसेच दीर्घकालीन स्वरूपांच्या अनेक परिणामांशी कौटुंबिक हिंसेचा संबंध आहे. (जागतिक आरोग्य संघटना, २००५)
  - १८% ते २०% ही टक्केवारी पाहता भारत हा जगातील गरोदरपणाच्या काळातील हिंसेचे सर्वाधिक प्रमाण असलेल्या देशांपैकी एक ठरतो. (खोसला, २००५, पिडिकायोल व इतर, २००४)
  - संशोधनावरून हे सिद्ध झाले आहे की गरोदरपणातील कौटुंबिक हिंसा व गर्भपात, नवजात शिशूचे मृत्यु, गर्भाच्या वाढीमधील दोष तसेच माता मृत्यु यांचा जवळचा संबंध आहे. (जिजीर्थाय एस.जे.; १९९८, बी.आर. गणात्रा; के.जे. कोयाजी, व्ही.एन.राव १९९८)
  - हिंसाग्रस्त स्त्रियांमध्ये आत्महत्येची शक्यता ही हिंसामुक्त स्त्रियांपेक्षा १२ पटींनी अधिक असते. (व्हायोलेन्स अगेन्स्ट विमेन इन द फॅमिली, संयुक्त राष्ट्र, न्युयॉर्क, १९८९)
  - ऑस्ट्रेलिया, निकाराग्वा, अमेरिका व झिंबाब्वेमध्ये झालेल्या अभ्यासांनुसार ज्या स्त्रियांवर आपल्या जोडीदाराकडून हिंसा झाली आहे, त्यांच्यामध्ये नैराश्य, धास्ती व भयगंड निर्माण होण्याची शक्यता ही हिंसामुक्त स्त्रियांपेक्षा अधिक आढळली आहे. (जागतिक आरोग्य संघटना अहवाल, रॉबर्ट जीएल व इतर, १९९८; एल्सबर्ग एम व इतर, १९९९; फिक्री एफ एफ भट्टी, १९९९; डॅनियलसन केकेच व इतर, १९९८)
- शिवाय कौटुंबिक हिंसा व स्त्रिया यांच्यातील संबंध हे बहुआयामी असतात. मानसिक रुग्ण, टी.बी., एच.आय.व्ही. सारखे रोग झालेल्या स्त्रिया अनेकदा

हिंसेचे लक्ष्य ठरतात.

हिंसाग्रस्त स्त्रियांचा आरोग्यसेवकांशी संपर्क

हिंसेमुळे झालेली दुखापत किंवा त्यामुळे उद्भवलेल्या आजारांवर उपचार घेण्याकरिता स्त्रिया आरोग्य केंद्रात येतात. अत्याचार झाल्यानंतर वकील किंवा पोलिस यांच्याकडे जाण्यापेक्षा स्त्रिया डॉक्टरांकडे येण्याची शक्यता अधिक असते हे सर्वमान्य आहे. भारतातील ७ शहरांमध्ये केल्या गेलेल्या एका बहुस्थळीय अभ्यासानुसार हिंसेला सामोऱ्या गेलेल्या जवळजवळ निम्म्या (४५.३ टक्के) स्त्रियांनी उपचार घेण्यायोग्य दुखापतीची नोंद केली (INCLIN २०००). एका शहरी सरकारी रुग्णालयातील अपघात विभागामधील आपत्कालीन पोलिस रजिस्टरमध्ये नोंदविलेल्या बाबींच्या अभ्यासात असे दिसून आले की १५ वर्षांहून अधिक वय असलेल्यापैकी दोन तृतीयांश स्त्रिया (६६.७ टक्के किंवा ४९७/७४५) या निश्चितपणे कौटुंबिक हिंसेचा बळी होत्या (डागा व इतर, १९९८). म्हणूनच हिंसाग्रस्त स्त्रियांपर्यंत पोहोचण्याच्या दृष्टीने आरोग्य व्यावसायिकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. हिंसाग्रस्त स्त्रीने त्यांच्याशी संपर्क करण्याची शक्यता सर्वाधिक असते एवढेच नव्हे तर अनेकदा तो त्या स्त्रीने केलेला संपर्कही ठरतो. अनेकदा हिंसाग्रस्त स्त्री अशा आरोग्य व्यावसायिकांकडे जाते पण त्यांना हिंसा ओळखण्याचे प्रशिक्षण नसते. त्यांच्याकडून केवळ तत्कालीन तक्रारींवर उपचार केले जातात व अशा स्त्रियांना सर्वसमावेशक सेवा पुरविण्याची संधी गमावली जाते. आरोग्य सेवकांनी हिंसाग्रस्त स्त्रीला लवकर ओळखून त्यांना योग्य ती सेवा दिल्यास, सततच्या हिंसेने स्त्रियांमध्ये उद्भवू शकणाऱ्या अधिक गंभीर समस्या रोखण्यात यश मिळेल. याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे, स्त्रियांचा आरोग्यसेवकांवर अतिशय विश्वास असल्याने इतर कोणापेक्षा त्यांच्याजवळच त्या आपल्या समस्या मांडण्याची शक्यता अधिक असते. त्यांच्यापासून कोणताही धोका नसतो असे मानले जाते व म्हणून अत्याचार करणाऱ्या कुटुंबियांना संशय न येऊ देता किंवा बाहेर कळण्याची भीती न बाळगता स्त्रिया आरोग्य सेवकांपर्यंत पोहोचू शकतात.

दिलासा तर्फे केलेल्या “समुपदेशन परिणाम पाहणी (कौन्सिलिंग इम्पॅक्ट स्टडी)” मधील सर्व सहभागी स्त्रियांनी असे केंद्र सार्वजनिक रुग्णालयात स्थापन केल्याविषयी सकारात्मक प्रतिसाद दिला व हे स्थान स्त्रियांना सेवा मिळण्याच्या दृष्टीने सोयीचे असल्याचे सांगितले. त्याची कारणे खालीलप्रमाणे होती.

- हिंसेमुळे झालेल्या गंभीर इजांना रुग्णालयामध्ये तातडीचे सहाय्य मिळू शकते.
- अत्याचार झालेल्या स्त्रियांना एकाच ठिकाणी वैद्यकीय उपचार व समुपदेशन हे दोन्ही मिळते जे अन्य ठिकाणी उपलब्ध नाही.
- अशी सेवा रुग्णालयात उपलब्ध केल्याने तिची माहिती अधिक लोकांपर्यंत पोहोचून तिचा उपयोग करणे अधिक सुलभ होते.
- अत्याचारी व्यक्तींच्या कडक निर्बंधांमुळे किंवा संशयामुळे ज्या स्त्रियांच्या हालचालींवर तीव्र बंधने असतात त्यांनाही रुग्णालयात जाण्याच्या निमित्ताने *दिलासा* मध्ये येणे शक्य होते.

मेडिको-लिगल पुराव्यांच्या नोंदी

हिंसेमुळे उद्भवणाऱ्या अनेक आरोग्य समस्यांविषयक महत्त्वाच्या नोंदी रुग्णालयामध्ये ठेवल्या जातात. अत्याचार झालेल्या स्त्रीने कायदेशीर कारवाई करावयाची ठरवल्यास न्यायालयात पुरावा म्हणून सादर करण्यास या नोंदीचा उपयोग होऊ शकतो. या पुस्तिकेच्या अंतिम भागामध्ये यावर अधिक सविस्तर चर्चा करण्यात आली आहे.

अत्याचार ओळखा

- अत्याचार दर्शविणाऱ्या खाणाखुणांवर लक्ष ठेवा.
- संवेदनशीलतेने प्रश्न विचारा.
- तिला गुप्ततेची खात्री द्या व तिच्या सुरक्षिततेला प्राधान्य द्या.

भावनिक आधार

- लक्षपूर्वक ऐका
- तिच्यावर विश्वास ठेवा
- तिच्या अनुभवाला महत्त्व द्या
- हिंसा हा तिचा दोष नसल्याचे तिला सांगा
- ती एकटी नाही याची तिला खात्री द्या

आरोग्य सेवक म्हणून तुमची भूमिका कोणती?

माहिती देणे व पाठवणी

- हिंसा बेकायदेशीर असते याची रुग्णाला कल्पना द्या.
- पोलिस तक्रार नोंदविण्याचे महत्त्व पटवा.
- तिच्या सुरक्षिततेची चौकशी करा.
- तिला पुढील मदतीकरिता इतर संस्थांकडे पाठवा.

नोंदी

- एम.एल.सी. नोंदणी करा व एम.एल.सी. रजिस्टरमध्ये तसेच केसपेपरवरही तपशील नोंदवा.
- लैंगिक हिंसेच्या बाबींमध्ये कायदेशीर वैद्यकीय पुरावा गोळा करा.
- कौटुंबिक हिंसा असल्यास *डोमेस्टिक इन्सिडेंट रिपोर्ट* तयार करा.

वैद्यकीय सहाय्य

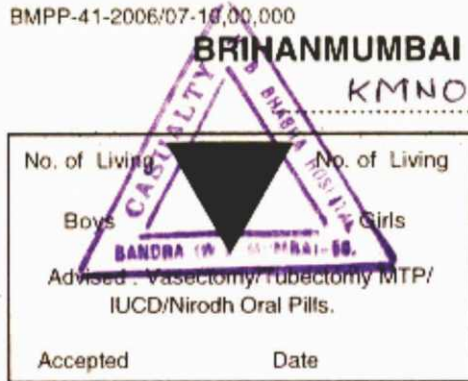
- सखोल माहिती घ्या
- सध्याच्या तसेच पूर्वीच्या हिंसक प्रसंगांचीही माहिती घ्या.
- सर्व दुखापतींची दखल घ्या.

मेडिको-लिगल केस दस्तावेज

MEDICO LEGAL CASE

BMPP-41-2006/07-16,00,000 HC-44

BRINANMUMBAI MAHANAGARPALIKA
KMNO Hospital.

	O.P.D. Reg. No. <u>XXXXX</u> Deptt. No. <u>2.05 pm</u> Date <u>xy/Nov</u> 2015
---	--

Name MNO Age 36 yrs

Religion X Y Address ABCD

Casualty No. QRS Indoor Reg. No. _____

DIAGNOSIS X-Ray Report No. _____

Clinic Path. Reg. No. _____

History Chief Complaints :-
 Informant: self BB - neighbour
 History of → H/o of assault by husband and sister-in-law by slaps, pulling of hair, pushing yesterday at home at about 9 AM

Examination Findings :-
 complain of → c/o - ↑ frequency of urine, sudden tremors & gets up from sleep suddenly after the quarrels
 no H/o UC (unconsciousness) / vomiting
 Convulsion / ENT bleed

Investigation :-
 on examⁿ of E : GCF pt is ambulatory, vital stable
 +ve = pain (P+) neck (backside)
 (positive finding) no other external injury seen
 Rx (treatment given)
 Ij Vorezan (3cc) IM
 T Indocid 1-1-1 P.T.O
 T Rantac 1-0-1 Referred to
 fu in OPD / SOS Dilaasa Deptⁿ

२. आरोग्य सेवक म्हणून तुम्ही काय करू शकता ?

आरोग्यसेवक म्हणून, हिंसेचे बळी ठरलेल्या आपल्या रुग्णांचे आरोग्य जतन करण्याची व त्यांची काळजी घेण्याची आपली नैतिक जबाबदारी आहे. अशी काळजी म्हणजे केवळ शारीरिक इजांवर उपचार करणेच नव्हे तर आजाराचे मूळ कारण शोधणे, मानसिक स्वास्थ्याची सेवा पुरवणे व हिंसेशी संबंधित इतर सेवा देणाऱ्या संस्थांकडे पाठवणी करणे हेदेखील असू शकते. २०१३ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने निकटच्या जोडीदाराकडून होणाऱ्या हिंसेला प्रतिसाद देण्याकरता वैद्यकीय व धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्त्वे प्रकाशित केली. या मुद्द्यांचा वैद्यकीय शिक्षणात समावेश केल्यास आरोग्य सेवकांना अत्याचारित महिलेची योग्य काळजी घेऊन तिला वैद्यकीय आणि भावनिक आधार देण्याविषयी माहिती मिळेल.

१. अत्याचार ओळखणे :

जोडीदाराकडून होणाऱ्या हिंसेबद्दल विचारपुस करण्यासाठी किमान आवश्यक गोष्टी:

१. शिष्टाचार व मार्गदर्शक तत्त्वे/मानक कार्यकारी प्रक्रिया
२. प्रश्न कसे विचारवे यावर प्रशिक्षण, किमान प्रतिसाद किंवा त्यापलिकडे
३. खाजगीपणा जपण्याची व्यवस्था
४. गोपनीयतेची खात्री
५. संदर्भ सेवेची व्यवस्था

आपण जर त्वरित मदत देऊ शकत नसाल तर, दुसरी कुणी तरी व्यक्ती (आपल्या आरोग्य व्यवस्थेत किंवा इतर जी सहज उपलब्ध होईल) त्वरित उपलब्ध होईल याची काळजी घ्यावी. (जागतिक आरोग्य संघटना, २०१३).

हिंसा ओळखण्याकरिता विचारण्याजोगे संभाव्य प्रश्न

कौटुंबिक हिंसेला तोंड देत असलेली स्त्री ओळखण्याकरिता आपण अत्याचाराविषयी थेट प्रश्न विचारू शकतो किंवा सूचक प्रश्नांद्वारे माहिती मिळवू शकतो.

थेट प्रश्न :

- स्त्रियांच्या आयुष्यात हिंसा मोठ्या प्रमाणात आढळत असल्याने सर्वच रुग्णांना आम्ही याबद्दल विचारावयास सुरुवात केली आहे.
- तुमच्या घरातील कोणत्याही व्यक्तीकडून तुम्हाला लाथा, बुक्क्या, थपडा, ढकलणे किंवा इतर कोणत्याही प्रकाराने इजा पोहोचवण्यात आली आहे का ?
- तुमच्या जोडीदाराने कधीही तुमची इच्छा नसताना तुम्हाला लैंगिक संबंधास भाग पाडले आहे का ? त्याने कधीही सुरक्षित लैंगिक संबंध ठेवणे नाकारले आहे का ?

सूचक प्रश्न :

- तुम्हाला झालेली दुखापत अपघाती असेल असे वाटत नाही. तुमच्या दुखापतीच्या स्वरूपावरून कोणीतरी तुम्हाला इजा पोहोचवत आहे अशी मला शक्यता वाटते. ही दुखापत कोणाकडून घडवली गेली आहे का ?
- तुमच्या तक्रारी या तणावाशी संबंधित असल्यात असे वाटते. तुमच्या जोडीदाराबरोबर किंवा कुटुंबामध्ये तुम्हाला कोणताही तणाव आहे का ?

(फॅमिली व्हायोलन्स प्रिव्हेंशन फंड, सन फ्रॅंसीस्को यांच्या वर्नानिकल गाईड लाईन्स ऑन रुटीन स्क्रीनिंग वर आधारीत)

अत्याचारांची माहिती घेणे हे सर्वसामान्यपणेही केले जाऊ शकते किंवा अत्याचाराच्या खुणा आढळल्याच्या विशिष्ट प्रसंगांमध्येही केले जाऊ शकते. स्त्रीने स्वतः अत्याचाराविषयी बोलण्याची वाट न पाहता सर्वसामान्यपणेच अत्याचाराविषयी माहिती घेतल्यास हिंसेला तोंड देणाऱ्या अधिक स्त्रिया शोधून काढता येतील. अपघात, मानसोपचार, स्त्रीरोग, प्रसूतीपूर्व तपासणी या विभागांमध्ये हिंसेला तोंड देणाऱ्या स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात आढळण्याची शक्यता असते व अशी सेवा पुरवण्याकरिता ही योग्य संधी असते. म्हणूनच निदान या विभागांमध्ये तरी सर्वसामान्य चौकशी करणे आवश्यक ठरते. याशिवाय आपण हेही लक्षात ठेवायला हवे की हिंसा ही अनेक रोगांना आमंत्रण देऊ शकते. आपल्याकडे येणाऱ्या प्रत्येक स्त्री रुग्णामध्ये अत्याचारांच्या खाणाखुणा ओळखण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. एखाद्या स्त्रीवर हिंसा होते आहे असा संशय आल्यास अतिशय संवेदनशीलतेने तिची अधिक चौकशी केली पाहिजे. आपण किती संवेदनशीलता दाखवितो याच्याशी ती अत्याचाराविषयी किती माहिती उघड करते याचा थेट संबंध असतो. तिला गुप्तता पाळण्याविषयी हमी द्या. तुमच्या अनुभवामध्ये हिंसेची नोंद करणाऱ्या अनेक स्त्रिया असल्याचे तिला सांगा व माहिती उघड केल्याने तिच्यावर कोणतेही ताशेरे ओढले जाणार नाहीत किंवा तिला धोका पोहोचणार नाही याविषयी खात्री पटवा. अत्याचारांशी संबंधित शरम व धिक्कार लक्षात घेता आपले वैयक्तिक दुःख तुमच्यासमोर सहजपणे उघड करण्यास ती तयार नसणे स्वाभाविक आहे. अशा प्रसंगांमध्ये गुप्तता बाळगणे हे अतिशय महत्त्वाचे ठरते. त्या स्त्रीला प्रश्न विचाराव्यास सुरुवात करण्यापूर्वी ती एकटी असल्याची खात्री करून घ्या. तिच्यासोबत असणाऱ्या व्यक्तींना खोलीबाहेर थांबण्याची विनंती आपण करू शकतो. कुटुंबातील व्यक्तींसमोर बोलणे (जे अत्याचार करणाऱ्यांपैकीच असू शकतील) तिला अवघड वाटू शकते म्हणूनच नव्हे तर अत्याचार करणाऱ्या व्यक्तीला याविषयी कुणकुणही लागल्यास घरी गेल्यावर तिला अधिक हिंसेला तोंड द्यावे लागू शकते. याहून वाईट म्हणजे कदाचित पुन्हा कधीही तिला तुमच्याकडे येऊ दिले जाणार नाही व सहाय्य मिळण्याची संधी ती कायमची गमावू शकेल. कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रीच्या सुरक्षिततेला धोका पोहोचू न देण्याची आपली नैतिक जबाबदारी आहे हे सदैव ध्यानात ठेवले पाहिजे. वैद्यकीय निरीक्षणानुसार आवश्यकता वाटल्यास केवळ विशिष्ट व्यक्तींचीच चौकशी करण्याची जी शिफारस केली जाते त्यामागाचे मुख्य कारण म्हणजे ज्या देशात कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण जास्त आहे त्या देशात सरसकट प्रत्येकाची चौकशी करण्यामुळे आरोग्य सेवकांवर खूप भार पडतो - खासकरून जिथे व्यक्तीला संदर्भित करण्याचे पर्याय खूप मर्यादित आहेत आणि आरोग्य सेवकांवर कामाचा भार खूप जास्त आहे अशा परिस्थितीत केवळ गरजेनुसार विशिष्ट व्यक्तींची (स्त्रियांची) चौकशी करणे हे स्त्रियांसाठी अधिक लाभदायक ठरेल. स्त्रियांच्या वैद्यकीय समस्येचे मुल्यमापन करत असतानाच जी स्थिती, कौटुंबिक हिंसेमुळे झालेली अथवा कौटुंबिक हिंसेमुळे अधिक गुंतागुंतीची झालेली असू शकते त्याबद्दल चौकशी करणे व कौटुंबिक हिंसेबद्दल जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणे हे अधिक संयुक्तिक ठरेल. व त्याचा योग्य निदान व उपचारांसाठीही फायदा होईल. (जागतिक आरोग्य संघटना, २०१३).

२. भावनिक आधार :

स्त्रीच्या अनुभवाला महत्त्व देणे व तिच्यावर विश्वास ठेवणे हे तिला भावनिक आधार मिळण्याकरिता अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. तिला मारहाण "का" करण्यात आली असे तिला कधीही विचारू नये कारण त्यामुळे मारहाणीसाठी नकळत तिलाच जबाबदार ठरविले जाते व हा तिचाच दोष आहे असे तिला सूचित केले जाते. हिंसा होत असलेल्या कुटुंबात राहणे तिला अत्यंत कठीण जात असेल हे मान्य करावे परंतु त्याचबरोबर ती एकटी नसून तिला मदतही उपलब्ध आहे असा विश्वास तिला देणे महत्त्वाचे आहे याची तिला जाणीव करून देणे.

३. वैद्यकीय देखभाल

स्त्रीच्या सर्व दुखापतींवर उपचार करणे ही आपली प्राथमिक जबाबदारी आहे. त्यासोबतच संवेदनशीलपणे व तिची संपूर्ण माहिती घेणे हेही तितकेच गरजेचे आहे. सध्याच्या तसेच पूर्वी घडलेल्या हिंसक प्रसंगांचीही माहिती विचारणे आवश्यक आहे. आधी घडलेल्या हिंसेमुळे झालेल्या दुखापती तसेच खाणाखुणांकडे लक्ष ठेवून त्यावरही उपचार करावा. ज्या महिला पूर्वीपासून किंवा जोडीदाराकडून होणाऱ्या हिंसेमुळे मानसिकदृष्ट्या अस्वस्थ आहेत (जसे उदासीनता, मद्यपानाचा वापर), निकटच्या जोडीदाराकडून होणारी हिंसा अनुभवत आहेत त्यांना हिंसेची योग्य समज असणाऱ्या आरोग्य सेवकांकडून मानसिक आरोग्याची सुविधा पुरवली गेली पाहिजे.

लैंगिक हिंसेने पिडीत व्यक्तीची वैद्यकीय देखभाल

घटनेचा संपूर्ण इतिहास जाणून घ्या, योग्य हस्तक्षेप करण्यासाठी घटनेची नोंद घ्या, संपूर्ण शारीरिक तपासणी करून घ्या (डोक्यापासून पायाच्या बोटांपर्यंत यात जननेंद्रियेचाही समावेश असावा), माहितीत पुढील गोष्टींचा समावेश असावा - घटनेनंतर गेलेला वेळ, हिंसेचा प्रकार, गर्भधारणेचा धोका, एचआयव्ही, लैंगिक संबंधातून पसरणारे आजार (STI) आणि मानसिक आरोग्याची स्थिती.

तात्काळ गर्भनिरोधक - लैंगिक हिंसापिडीत महिलेला ५ दिवसांच्या आत तात्काळ गर्भनिरोधक उपचार मिळायला हवेत. या उपचाराची परिणामकारता वाढविण्यासाठी लैंगिक हिंसेच्या घटनेनंतर शक्य तितक्या लवकर हे उपचार दिले जावेत. जर एखादी महिला तात्काळ गर्भनिरोधकासाठी आवश्यक असलेल्या कालावधी नंतर (५ दिवसानंतर) आली तर तात्काळ गर्भ निरोधक अपयशी होऊन बलात्काराचा परिणाम म्हणून ती महिला गर्भवती होण्याची शक्यता असते. अशा वेळेस राष्ट्रीय कायदानुसार तिला सुरक्षित गर्भपाताची सुविधा दिली गेली पाहिजे.

एच.आय.व्ही. (HIV) रोग प्रतिबंधक उपचार (PEP) : लैंगिक हिंसापिडीत महिलेला ७२ तासांच्या आत एच.आय.व्ही. रोगप्रतिबंधक उपचार मिळणे गरजेचे आहे. हिंसापिडीत महिलेशी चर्चा करून एच.आय.व्ही. (HIV) रोगप्रतिबंधक उपचाराबाबतचा निर्णय घेतला जावा.

शरीर संबंधातून पसरणाऱ्या संसर्गांच्या प्रतिबंधासाठी उपचार : लैंगिक हिंसापिडीत महिलेला शरीर संबंधातून पसरणाऱ्या गर्मी व सिफिलिस (Trichomonas, Chlamydia, Gonorrhoea or Syphilis) यांसारख्या संसर्गा करता उपचार मिळणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्वानुसार औषध, आहार आणि व्यायाम (पथ्य) याबाबतचे निर्णय घेतले जावेत. तसेच राष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्वानुसार हेपिटायटिस बी (Hepatitis B vaccine without immune globulin) ची लस दिली जावी.

संदर्भ : निकटच्या जोडीदाराकडून महिलेवर होणाऱ्या हिंसेला व लैंगिक हिंसेला प्रतिसाद, जागतिक आरोग्य संघटना, वैद्यकीय आणि धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्व, २०१३

४. नोंदी

हिंसेच्या नोंदी ठेवण्यामध्ये आरोग्य सेवकांना अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावावी लागते. कारण हिंसाग्रस्त स्त्रीने कायदेशीर कारवाई करावयाचा निर्णय घेतल्यास या नोंदी हिंसा झाली आहे हे सिद्ध करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा (व अनेकदा एकमेव) पुरावा ठरू शकतात व त्या स्त्री करिताही अत्यंत उपयुक्त ठरतात. हिंसेमुळे झालेल्या कोणत्याही इजेची तक्रार घेऊन आलेली प्रत्येक स्त्री ही मेडिको लिंगल केस म्हणून नोंदविली गेली पाहिजे. आपण रुग्णालयात करून

घेतलेल्या कोणत्याही प्रकारच्या नोंदीचा उपयोग ती न्यायालयात पुरावा म्हणून करू शकते याची तिला माहिती द्यावी. घडलेल्या घटनाक्रमाची माहिती पिडीत स्त्रीकडून नोंदवून घेत असताना त्यात तिला झालेल्या दुखापतीचे तपशील तसेच हिंसक प्रसंगांचे तपशीलही समाविष्ट करावेत. (उदा. प्रसंग घडल्याचे ठिकाण, अत्याचार करणाऱ्या व्यक्तीशी नाते, आधीच्या हिंसक प्रसंगांची तीव्रता व घडण्याचे प्रमाण व तत्कालीन वैद्यकीय भेटीमध्ये प्रकटपणे न दिसून येणारे आरोग्यावरील इतर परिणाम). तपासणीतील निदानासोबतच वरील सर्व तपशीलही मेडीको लिंगल केस रजिस्टरमध्ये तसेच केसपेपरवरही नोंदवावे. आदर्श मेडीको लिंगल केसच्या नोंदीचे एक उदाहरण खाली दिलेले आहे. आपण जरी अपघात विभागात काम करीत नसलो तरी बाह्य रुग्ण विभागामध्ये किंवा वॉर्डमध्ये आपल्याला हिंसेने पीडित स्त्री आढळल्यास, तिच्या अंतर्गत किंवा बाह्य रुग्ण कागदपत्रांवर तिची पूर्वमाहिती नोंदवून घेऊन मेडीको लिंगल केस म्हणून नोंदणी करण्याकरिता तिची अपघात विभागाकडे पाठवणी करावी.

“कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५”नुसार त्यापूर्वी “डोमेस्टिक इन्सिडेंट रिपोर्ट” तयार करून विभागातील संरक्षण अधिकाऱ्याकडे पाठविला गेला नसल्यास तो पाठवणे आवश्यक आहे. “डोमेस्टिक इन्सिडेंट रिपोर्ट” तयार करण्यापूर्वी तिची संमती घेणे आवश्यक आहे. जर तिची संमती असेल तरच तो तयार करणे योग्य आहे. कोणत्याही परिस्थितीत, हिंसाग्रस्त स्त्रीवर उपचार करणे आपण नाकारू शकत नाही तसेच तिचा वैद्यकीय अहवालही तिला विनाशुल्क देणे बंधनकारक आहे.

बलात्कार व लैंगिक हिंसेच्या बाबतीत रुग्णालयांना लागू असलेल्या आचारसंहितेनुसार कायदेशीर वैद्यकीय पुरावा गोळा केला पाहिजे. या सर्व नोंदीमुळे हिंसाग्रस्त स्त्रीची कायदेशीर बाजू बळकट होण्यास मदत होते व त्याकरिता या सर्वांची तपशीलवार व अचूक नोंद होणे गरजेचे आहे. तसे न झाल्यास न्यायालयाद्वारे याची गंभीर दखल घेण्यात येते.

लैंगिक हिंसेच्या घटनेमध्ये कायदेशीर प्रक्रियेकरिता पोलिसांच्या अहवालाप्रमाणेच वैद्यकीय दास्तावेजीकरणाचीही महत्त्वाची भूमिका असल्याचे आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने ओळखले. याकरता आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने लैंगिक हिंसा पिडीत व्यक्तीच्या न्यायवैद्यक काळजीसाठी राष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्व व शिष्टाचार जारी केले आहेत. (<http://www.mohfw.nic.in/showfile.php?lid=2737>)

५. माहिती द्या व पाठवणी करा :

कोणत्याही कारणास्तव हिंसेचे समर्थन होऊ शकत नाही व कोणत्याही स्वरूपातील हिंसा ही बेकायदेशीरच ठरते. याची माहिती प्रत्येक अत्याचारग्रस्त स्त्रीला देणे हे आपले कर्तव्य आहे. पोलिसांकडे जाऊन अदखलपात्र तक्रार तसेच प्राथमिक माहिती अहवाल या दोन्ही प्रकारच्या तक्रारी दाखल करण्याचे महत्त्व समजावून सांगितले गेले पाहिजे.

कौटुंबिक हिंसाग्रस्त स्त्री असल्यास तिला “कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा”विषयीची माहिती देऊन त्या अंतर्गत तिच्या अधिकारांची माहिती द्यावी. तिच्या सुरक्षिततेसंबंधी चौकशी करावी. घरी परत जाणे तिला सुरक्षित वाटत नसल्यास निवारा देणाऱ्या ठिकाणांची माहिती द्यावी व शक्य असल्यास अशा एखाद्या ठिकाणी तिची पाठवणी करावी. कायदेविषयक मदत, हिंसाग्रस्त स्त्रियांकरिता समुपदेशन सेवा व सहाय्य गट यांची माहितीही आपण देऊ शकतो. अशा निवाऱ्यांची, समुपदेशन सेवा केंद्रांची तसेच सहाय्य गटांची माहिती हाताशी ठेवणे हे नेहमीच उपयुक्त ठरते.

३. कौटुंबिक हिंसेला तोंड देत असलेल्या स्त्रिया ओळखण्याकरिता उपयुक्त ठरणारी लक्षणे कोणती ?

स्त्री रोग व प्रसूति विभाग	वैद्यक शास्त्र विभाग	अपघात विभाग	बाल रोग विभाग	शल्यचिकित्सा विभाग
<ul style="list-style-type: none"> हिंसेचा पूर्वीतिहास वारंवार गर्भधारणा वारंवार मुलगी जन्माला येणे आपोआप होणारा गर्भपात वैद्यकीय गर्भपाताच्या बाबी गर्भनलिकांबंदी पुन्हा कार्यान्वित करणे कुमारी माता / गर्भवती विश्वा सतत पांढरे स्त्राव प्रसूतीनंतरचे मनोविकार योनी, स्तन व इतर लैंगिक अवयवांवर जखमांचे द्रव वार अचानक बाहेर येणे योनी मार्गावरील सूज बंधत्व अनेक बाळंतपणे होणे सर्व प्रसूतीपूर्वकालीन गरोदर स्त्रिया गरोदरपणाच्या काळातील पडण्याने झालेली इजा 	<ul style="list-style-type: none"> हल्ला किंवा मारहाण विष प्रयोग / आत्महत्येचा प्रयत्न भाजणे अस्थिभंग पडणे गरोदरपणातील पडणे/दुखापत कारणाशिवायच्या दुखापती, सूज, जखमा किंवा ओरखडे कोणत्याही निदानाशिवाय वारंवार आरोग्याच्या तक्रारी 	<ul style="list-style-type: none"> हल्ला किंवा मारहाण विष प्रयोग / आत्महत्येचा प्रयत्न भाजणे अस्थिभंग पडणे गरोदरपणातील पडणे/दुखापत कारणाशिवायच्या दुखापती, सूज, जखमा किंवा ओरखडे कोणत्याही निदानाशिवाय वारंवार आरोग्याच्या तक्रारी 	<ul style="list-style-type: none"> बालकांवरील अत्याचार (सर्व बाबी) लैंगिक अत्याचार एकाप्रतेचा अभाव सतत पोटदुखी वारंवार डोकेंदुखी सूज, रक्त साकळणे, जखमा, दुखापती पोंगाडावस्थेपूर्वीच पांढरा स्त्राव लघवी करताना जळजळ स्तनपान न मिळालेले मूल अंशरुणात लघवी करणे रक्त पांढरी 	<ul style="list-style-type: none"> मारहाणीचा पूर्वीतिहास पोटातील दुखापती भाजणे पडणे सूज, रक्त साकळणे, जखमा, दुखापती झालेल्या सर्व स्त्री रुग्ण
				त्वघरोग विभाग
				<ul style="list-style-type: none"> लैंगिक आजार जनन संस्थेचे आजार एच.आय.व्ही. व एडसचे रुग्ण वारंवार होणारे वावडे (ऑर्जि) एक्जीमा किंवा तत्सम लक्षण मान, मांड्या, कंबर किंवा/व कपाळाभोवती पुरळ बुरशीचा प्रादुर्भाव
				दंतचिकित्सा विभाग
				<ul style="list-style-type: none"> जबड्याचा अस्थिभंग दात पडणे किंवा तुटणे
				नाक-कान-घसा विभाग
				<ul style="list-style-type: none"> कानाचा पडदा फाटणे सर्व जखमा व अस्थिभंग दातखीळ बसणे कमी एकू येण्याचा पूर्वीतिहास कानातून सतत स्त्राव अचानक वाचा जाणे गिळण्याचा त्रास होणे
				स्वयंस्फूर्त समुपदेशन व तपासणी केंद्र (व्ही.सी.टी.सी.)
				<ul style="list-style-type: none"> सर्व एच.आय.व्ही.चे रुग्ण इतर सर्व स्त्री रुग्ण
				अस्थिरोग विभाग
				<ul style="list-style-type: none"> सर्व प्रकारचे अस्थिभंग (फ्रॅक्चर्स) सर्व प्रकारच्या पडण्याने झालेल्या इजा, घरी झालेल्या इजा किरकोळ मुरगळणे लिंगामेंट दुखापत टेंगुळ येणे किंवा रक्त साकळणे सतत पाठ, खांदी किंवा मान दुखणे
				नेत्र रोग चिकित्सा विभाग
				<ul style="list-style-type: none"> डोळ्याला जखम डोळ्यांना दुखापत